

એક

.....

બારી પાસે, દિવસ દરમિયાન ક્યારેક કબૂતરો સ્વજનની જેમ પધારે છે. સાંજ પડ્યે દૂર આકાશમાં સમડીઓ સેલારા લે છે. તેને જોઈ મને વિચાર આવે છે શું શોધતી હશે આ સમડીઓ આખો વખત નીચે, ધરતી પર? ચોક્કસ પોતાનો પડછાયો શોધતી હશે. શિકાર પોતાના જ પડછાયાનો?! સમડી મને સમય જેવી લાગે છે અને આપણે સમયનો પડછાયો. માનવઅસ્તિત્વની આંટીઘૂંટીમાં એક વાત સમજાય છે કે સમય આ બધો ખેલ કરે છે! કોઈ ખરાબ નથી. કોઈ સારું નથી. બધાં બિચારાં છે.

કવિ જોસેફ બ્રોડસ્કીને રશિયાએ 1972માં દેશનિકાલ કરેલા. તે કંઈક જુદી રીતે જુએ છે. સ્થળ-સમયને ભાષા સાથે જોડે છે. સ્થળ કરતાં સમય મહાન છે ને સમય કરતાં ભાષા. વતનવિચ્છેદની વેદના એક પંક્તિમાં જ મૂકી દે છે.

‘આજકાલ મારી બારીમાંથી કોઈ પક્ષી ઊડતાં નથી.’

– અને તે મૌનનું શરણ લે છે. બ્રોડસ્કીને દીકરાને અને તેની માને છોડીને જવાનું થાય છે. દીકરાના નામ પાછળ પોતાનું નામ-અટક રાખતા નથી જેથી રશિયન સરકાર તેને હેરાન કરે નહીં. છતાં તે આ અંગે આકોશ વ્યક્ત કરતા નથી. તે દારુણ વેદનાને પોતાની ભીતર સઘન કરે છે. અને તે ઘટનાને અતિક્રમી જાય છે. ભાષા અને મૌનથી સમયની ધારને જાણે બૂઠી કરી નાખે છે. બારી પાસે બેસીને બ્રોડસ્કીની આ વાત સમજવા હંમેશાં મથું છું.

પણ આજકાલ આકરો ઉનાળો છે. બધો વખત બારી ઉપર ‘વેનિશિંગ બ્લાઈન્ડ’ ઢાળેલું રાખવું પડે છે. પડદા કરતાં આ નવી વ્યવસ્થા કંઈક અનુકૂળ લાગે છે, કારણ કે તેને સહેજ અર્ધખુલ્લા રાખી શકાય છે. બે પટ્ટી વચ્ચે આકાશ ચૂપચાપ પ્રવેશી આલિંગન કરવા હંમેશાં તત્પર હોય તેમ લાગે છે. હવે તે નાનકડી જગામાંથી

બારી પાસે...

ક્યારેક પંખી દેખાય છે, ક્યારેક પાંખ, ક્યારેક ચાંચ અને ક્યારેક નહોર. પંખી જલદી પારખી શકાતું નથી. એ કબૂતરની જેમ નજીક હોય કે સમડીની માફક દૂર, શું ફેર પડે છે? અનાગત સમય પણ આપણી તરડોમાંથી ડોકિયાં કરતો હશે ત્યારે આમ જ પાસે હશે કે કે દૂર? કોણ જાણે.

પંખીની પછવાડે કવિની એક પંક્તિ ટાંકવા જેવી છે. ‘સ્ટોન વિલેજ’ નામના એક કાવ્યમાં બ્રોડસ્કી અંતે કહે છે :

‘જેમ પંખી નાનું થતું જાય. તેમ તેનું ગીત વધુ સ્પષ્ટ સંભળાતું જાય છે.’

સ્થળ-કાળનિરપેક્ષ આ સમયનું પંખી જેમ દૂર જાય છે તેમ તેનું ગીત એટલે કે ભાષા વધુ પ્રસ્તુત બને છે. આખી પરંપરાને જીવંતી રાખે છે ભાષા. ભલે તે બદલાતી હોય. નોબૅલ-સ્વીકૃતિના વક્તવ્યમાં આ વાત તેઓ ખૂબ ખૂબીથી કરે છે :

“મને ફરીથી કહેવા દો, કવિ માટે ભાષા તેના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છે. અથવા મારા પ્રિય કવિ ઓડન કહે છે તેમ, કવિ ભાષા દ્વારા જીવે છે. અત્યારે હું આ વાક્યો લખી રહ્યો છું, પણ કાલે નથી રહેવાનો, તેમ વાચક પણ નથી રહેવાનો. પણ જે ભાષામાં તેનું સર્જન થયું છે, જે તમે વાંચો છો, તે રહેશે. એટલા માટે નહીં કે ભાષા માણસથી વધુ લાંબો સમય જીવિત રહે છે, પણ એટલા માટે કે ભાષા રૂપાંતરણ (mutation) માટે સક્ષમ છે.”

બારી અને પંખીના નિમિત્તે આ તો સમયની અને ભાષાની વાત છે. મારી બા હંમેશાં કહેતી કે બેટા, બારી હંમેશાં ખુલ્લી રાખવી. આપણા આ નાના ઓરડામાં હવાની અવરજવર આપણું સ્વાસ્થ્ય સારું રાખે. ગરમી, ઠંડી, પ્રકાશ, પવન કેટકેટલું આવે-જાય તેથી. તે વખતે મને ગમ પડતી નહીં. આજે સમજાય છે, બારી ખુલ્લી રાખવી એટલે શું? અને તેમાંથી જોવું એટલે શું? પંખીનું હોવું એટલે શું? બારી પાસે બેસી પંખીને જોવું એટલે શું?

પણ બારી તો આ બધું જુએ છે અને દેખાડે છે. ચૂપચાપ. દેશવટો ભોગવતા બ્રોડસ્કી બારી પાસે અંધારામાં બેસી રહે છે અને લખે છે :

‘-અને કળવું અઘરું છે, કયો અંધકાર ખરાબ છે : અંદરનો કે બહારનો.’

તેથી જ તે દેશવટાનું સ્થૂળ અર્થઘટન ના ધરાવતાં તેને પોતે જ આપેલો પોતાની જાતનો જાતવટો યાદ કરે છે, ઘર વગરના તમામ માનવીઓને યાદ કરે છે, છેલ્લે યાદ કરે છે મૃત્યુને. તેય એક દેશવટો જ છે ને! બારી માત્ર સ્મૃતિનો ઝરખો નથી, અતીત ઉપરાંત તે ભાવિને ચીંધે છે.

બારી પાસે...

દૂર દૂર ઊડતાં પંખીઓ આજે બહુ નજીક લાગે છે, કારણ મારી આ બારી
ઉશે કે પછી બ્રોડસ્કીનાં કાવ્યો? આમ તો એય એક શોધનો જ પ્રશ્ન છે ને?
આકાશમાં ચકરાવો લેતા કોઈ અજાણ્યા પંખીની જેમ?

બે

....

બારી પાસે બેસીએ ત્યારે સૌ પહેલાં તો એક ખાલીપાનો અનુભવ થાય છે. જાણે કશુંક આપણામાંથી ઓછું થઈ ગયું હોય તેની આપણને એકાએક ખબર પડે છે. પછી તરત અતીતમાં સરી જવાય છે અને ત્યાર બાદ બારી બહારનું જે કંઈ હોય તે ગમવા લાગે છે. ખાસ કરીને આકાશ. તે આપોઆપ છવાઈ જાય નજરમાં અને ધીરે ધીરે મનમાં તે સરી જાય ને પછી પંડમાં... પછી કોણ જાણે એક વિષાદ ઘેરી વળે અને તેનું શૂળ ગમવા લાગે... વીતેલાં વર્ષોની જેમ.

બારી પાસે ઋતુએ ઋતુએ અલગ અનુભવ થતો હોય છે. અરે, દિવસના દરેક સમયે જુદી રીતે બહારની પ્રકૃતિ જોવા મળે છે. જો કે બધો આધાર આપણે કેમ જોઈએ છીએ તેની ઉપર હોય છે. જ્યારે બહાર ધોધમાર વરસાદ વરસતો હોય અને બહારના વરસાદની થોડીક વાછટ આપણાથીયે અજાણે સરી જતાં આંસુમાં ભળતી હોય ત્યારે બારી તો નિમિત્ત બની જતી હોય છે. જે સ્વજને કાળના નહોર ઉપર શીતલ સ્પર્શ કર્યો હોય તે અનાયાસ યાદ આવી જાય. જે ભુલાઈ જતું હોય છે આપણા મનના પડળમાં તે અચાનક બહાર આવે છે, બારી પાસે.

બારી છે તો આકાશ હશે જ, તેવો સઘિયારો સતત રહે છે. સવાલ બસ તેના ભણી એક પગલું ભરવાનો હોય છે. શ્રી અરવિન્દના એક કાવ્ય ‘ધ લિટલ મોર’ની અંતિમ પંક્તિની જેમ ‘...અ સ્ટેપ, એન્ડ ઓલ ઇઝ સ્કાય એન્ડ ગોડ’. સ્વથી સમષ્ટિ સુધીનું આ બારી તરફ પગલું છે. કોઈ વિરલાઓ સાચા અર્થમાં બારી તરફ પગલું ભરી તેની પાસે બેસતા હોય છે!

બારી પાસે બીજી અનુભૂતિ પ્રેમની થતી હોય છે. કેવો પ્રેમ? મીરાં કહે છે, ‘ઊંચે ઊંચે મહલ બનાઉં બીચ બીચ મેં રખૂં બારી’ – ઐશ્વર્ય પાછળની દોડમાં આપણે નાનકડા ઘરનેય દુર્ગ બનાવી દઈએ છીએ ત્યારે આ બારી જ એકમાત્ર બચાવે છે, આપણને આપણાથી. બારી જેમ આપણા માટે અરીસો અને દૂરબીન

છે તેમ તે આપણી પરંપરા સાથે જોડનારી કડી છે જે આપણને ભવિષ્યની ક્ષણો સાથે જોડે છે.

આઈરીશ કવિ સીમસ ડીનીનું એક સરસ કાવ્ય છે - 'ફેલોવર'. તે રૂમમાં બારી પાસે કંઈક લખતા બેઠા છે, અને તે બહાર જુએ છે. બટાકાના ખેતરમાં બટાકા ખોદતા બાપુજીની પૂંઠ દેખાય છે. કવિ જોઈ રહે છે એ ખેડૂત પિતાને અને કહે છે...

‘શૈશવમાં હું હંમેશાં
બાપુજીના વિશાળ પડછાયામાં
તેમની પાછળ પાછળ આખા ખેતરમાં ફરતો.
પણ આજે,
તે મારી પાછળ લથડતાં લથડતાં ચાલતાં રહે છે,
અને કદી હટશે નહીં.’

બાળક હોઈએ ત્યારે આપણે આપણી પરંપરાને અનુસરીએ છીએ, જેમ પિતાને અનુસરતું સંતાન. પછી મોટા થઈને અને કદાચ એ વડીલો ના હોય ત્યારે પણ આપણને લાગે છે જાણે તેઓ આપણી પાછળ પાછળ હજુ ચાલે છે. વાત તો પરંપરાની અને વારસાની છે, માનવીય આનુવંશિકતાની છે.

માનવઈતિહાસમાં ત્રણ મહાન ક્રાંતિકારી શોધ છે : અણુ (atom), બાઈટ (byte) અને જિન (gene)ની શોધ. આ ત્રણેમાં જિનની શોધ સૌથી વધુ મનુષ્યના અસ્તિત્વ સાથે અનુબંધ ધરાવે છે. જિન એ માનવઈતિહાસની કડી છે. કવિ સીમસ ડીની આ પરંપરાનું અનેરું મહત્ત્વ આંકે છે. એક લઘુકાવ્યમાં એ પ્રતીકાત્મક રીતે પોતાના વારસા વિશે વાત મૂકે છે :

‘પંથક છે ભયંકર
છતાં આ વર્ષે બરફવર્ષાનો સામનો કરું
પિતાની લાકડી વડે.’

પિતાની આ લાકડી પરંપરાની અને સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. તે વડવાઓની ટેકણલાકડી છે. એટલે જ મસમોટા બરફના તોફાન સામે તેનાથી ઝગૂમી શકાય છે. બારી પણ આપણી ટેકણલાકડી છે, તેની ભલે સભાનતા ન હોય પણ તે આખા આકાશની આંખ બની શકતી હોય તો આપણી કેમ નહીં!